

Ֆեդիկ Ղազարյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

ԹՈՒՐԲ-ԲՈՒՆԵՎԻԿՅԱՆ ԶԻՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՍԵՐՏԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ 1920 Թ. ՄԱՅԻՍ-ՕԳՈՍՏՈՍԻՆ

1917 թ. հոկտեմբերյան հեղաշրջումը արմատապես բեկեց Ռուսաստանի քաղաքական և տնտեսական կյանքի ընթացքը: Իրավական որևէ հենարան չունեցող բոլշևիկյան խումտան այլընտրանքի այլ ճանապարհ չունենալով՝ ընտրեց բռնության և տեռորի ուղին: Իշխանությունը բռնազավթածների պատկերացմամբ միայն «արյան բաղնիքների» միջոցով է հնարավոր հասնել բանվոր դասակարգի դիկտատուրայի հաստատմանը: Դժբախտաբար, դա նրանց հաջողվեց և բոլորովին հոգ չէր, որ 1918-1920 թվականներին Ռուսաստանի գրեթե ամբողջ տարածքում մոլեգնում էր «արյան մրրիկը»: Խորհրդային պատմության ամենահամեստ տեղեկություններով, նախահեղափոխական շրջանի համեմատությամբ, արդյունաբերական արտադրանքը կրճատվեց ավելի քան 20 տոկոսով, ընդհանուր վնասը ավելի քան 50 միլիարդ ռուբլի էր՝ ոսկով, իսկ մարդկային կորուստները ռազմաճակատում և թիկունքում՝ ավելի քան 8 միլիոն մարդ¹:

Այդ հեղաշրջումը բացասական հետևանք ունեցավ նաև Առաջին աշխարհամարտի հետագա ընթացքի վրա: Թուրքիայի հետ զինադադարի կնքումը և նախկին հակառակորդների հետ բանակցություններ սկսելու բոլշևիկների քայլերը առաջին հերթին ծանր կացություն ստեղծեցին Կովկասյան ճակատում: Ռուսական զորքերի հեռանալը մահացու հարված էր հայ ժողովրդի երկու հատվածներին: Հայկական զինուժը մնաց միայնակ թուրքական կանոնավոր բանակի դեմ:

Անկասկած, Եվրոպան տարակարծիք էր ռուսական դեպքերի առնչությամբ: Եթե գերմանացիները շատ զգուշավոր, նաև դրական գնահատեցին զինադադարը, ապա Չերչիլի կարծիքով մեր առջև ուրվական է կանգնած, որը նման չէ մինչ այդ աշխարհում գոյություն ունեցող որևէ բանի. «Մենք տեսնում ենք պետություն առանց պատկերի, բանակ առանց հայրենիքի, կրոն առանց աստծո»²:

Եթե Ռուսաստանը չներքաշվի պատերազմի մեջ, - գրում է Լ. Ջորջը, - ապա հեղափոխությունը կդառնա բոլոր երկրներում ժողովրդական զանգվածների ճակատագիրը որոշող այն մեծագույն գործոններից մեկը, որը մարդկությանը երբևէ վիճակվել է դիտել կամ զգալ³:

Իսկ բոլշևիկները քայլ առ քայլ հետամուտ էին իրենց նպատակների՝ որքան հնարավոր է, շուտ իրագործմանը: Բանակցությունների ընթացքից գոհ էին նաև թուրքերը: 1917 թ. դեկտեմբերի 10-ին ռուս-թուրքական պատվիրակության վերջին պլենար նիստում Թուրքիայի պատվիրակը պարզապես հայտարարեց, որ երկու երկրներին վերաբերող հարցերը բարենպաստ լուծում կգտնեն, դրա համար «մենք պարտական ենք ռուսական պատվիրակությանը, որն այդ ծանր բանակցությունների ընթացքում դրսևորեց ուղղամտություն, արդարացիություն, գործնական իմաստ:

¹ Տե՛ս Советская историческая энциклопедия, т. 5., М., 1965, с. 79:

² Տե՛ս Черчилль У., Мировой кризис, М., 1932, с. 39:

³ Տե՛ս Мирные переговоры в Брест-Литовске (под ред. А. Иоффе). М., 1920, т. 1, с. 39-40:

Նրանք ապացուցեցին, որ իրենք դեմոկրատիայի իսկական ներկայացուցիչներ են և դրա հետ միասին հիանալի դիվանագետներ ու պետական գործիչներ»: Ահա այս «ուղղամտության» արդյունքում կնքվեց Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, և Կարսը, Արդահանը, Բաթումը բոլշևիկները զիջեցին թուրքերին: Դա ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ իրենց կողմից հորջորջված Թուրքահայաստանի մասին դեկրետի տապանաքարը:

Ահա այսպես, հաճոյանալու, քծնելու նմանօրինակ բազմաթիվ քայլերի արդյունքում,- գրում է Գ. Նժդեհը,- բոլշևիկների զինակցությամբ, ֆինանսական և մասնագիտական առատ օգնությամբ թուրքերին հաջողվեց պարտության մատնել հույներին և գերիշխանություն հաստատել Փոքր Ասիայի վրա, որտեղ գտնվում էին մեր երկրամասերը՝ Կարսը և Արդահանը¹:

Թուրք-բոլշևիկյան զինակցության իրական պատճառների և թուրքիային անվերապահ կործանումից փրկելու բոլշևիկյան Ռուսաստանի դերակատարության խընդիրները իրեն հատուկ նրբանկատությամբ, խորաթափանցությամբ է վերլուծել և գնահատել Գարեգին Նժդեհը: Նա նշում էր, որ Բրեստում բոլշևիկները հրաժարվեցին բոլոր այն իրավունքներից, որոնք ցարական Ռուսաստանը ձեռք էր բերել նեղուցների և Փոքր Ասիայի նկատմամբ: Ու թեև Մուղրոսում փորվել էր սուլթանական թուրքիայի անփառունակ գերեզմանը, միևնույն է միայն բոլշևիկները մնացին թուրքիայի թևն ու թիկունքը: Եթե կնքված չլինեք թուրք-բոլշևիկյան զինակցությունը Իգմիրի գրավման օրը, «...իր սակավաթիվ զինվորներով Պոլսից Սամսոն փախչող «գորշ գայլի» ճիչերը պիտի մնային անպտուղ»²: Նժդեհը վկայակոչելով «թուրք հանրապետության պատմության» հեղինակին՝ մեջբերում է նրա հետևյալ բնութագրական խոսքերը. «Բոլշևիկները եղել են թուրքիայի «սև օրերի» միակ բարեկամը»: Լենինը, գրում է նա,- սերվել է ռուսացած թուրքծնողներից, հետևաբար «բոլշևիզմը փրկեց թուրքիան և ոչ թե բախտահաս Քեմալը»³:

Հետևաբար թուրքիան ունեցավ իր ամուր հեմարանն ու դաշնակիցը, և նրանց համատեղ ջանքերի արդյունքում Հայաստանի Հանրապետությունը մնաց այդ երկու հավասարազոր ուժերի երախում:

Ի՞նչ ընդհանուր շահեր ու նպատակներ ունեին թուրքիան և բոլշևիկյան Ռուսաստանը և ինչու՞ էր Հայաստանը երկուսի համար էլ համարվում «գոհ», «կնճիռ»: Հայ խորհրդային պատմագրության մեջ այս հարցերի պատասխանը չափազանց դժվար է գտնել, որովհետև դրանք հիմնականում կողմնակալ են և իրենց վրա կրում են բոլշևիկյան (կոմունիստական) գաղափարախոսության ամբողջ ազդեցությունը: Ամեն գնով փորձել են արդարացնել բոլշևիկների քաղաքականությունը հատկապես Յուլիստեմբերյան հեղաշրջումից հետո, և 1918-1920 թթ. ՀՀ համար ստեղծված չափազանց բարդ աշխարհաքաղաքական իրադրության ամբողջ մեղքը բարդել քեմալական թուրքիայի և Հայաստանի կառավարության վրա: Իսկ բոլշևիկյան Ռուսաստանը ներկայացված է որպես ազատարար, հայ ժողովրդի միակ բարեկամ, որն ամեն ինչ արել է թուրքերի նուտքը կասեցնելու դեպի Անդրկովկաս, դարձել հայ ժողովրդի փրկիչը⁴: Այս տեսակետներն, անշուշտ, վերաիմաստավորելու և իրադարձություններ

¹ Տե՛ս **Նժդեհ Գ.**, Երկեր, հ., 2, Ե., 2002, էջ 187:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 188:

⁴ **Արզումանյան Մ.**, Արիավիրից վերածնունդ, Ե., 1973: Նույնը, **Դարավոր գոյամարտ**, Ե., 1989: **Աղայան Ծ.**, Յուլիստեմբերը և հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը, Ե., 1982: **Ալեքսանյան Ա.**, Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում (1917-1921 թթ.), Ե., 1964: **Մնացա-**

րի ընթացքը իրական փաստերի, հատկապես արխիվային փաստաթղթերի հիման վրա շարադրելու անհրաժեշտությունը առավել քան հրատապ է: Հատկապես դժվար է համակերպվել այն մտքի հետ, թե բուլղարական կառավարությունը որևէ հնարավորություն չուներ կանխելու կովկասյան ռազմաճակատի կազմալուծումը և որ Բրեստի հաշտությունը այլընտրանք չուներ: Ի դեպ, Ստ. Շահումյանը, որն ի պաշտոնե քաջատեղյակ էր ռուսական բանակի հեռանալուց հետո անդրկովկասյան իրադարձությունների ողջ ընթացքին, համարձակություն ունեցավ այդ պայմանագիրը որակել որպես չարաբաստիկ և Անդրկովկասի վրա թափված բուլոր ձախողումների պատճառ...¹: Եվ շատ տարօրինակ է, որ պատմաբան Հ. Սարգսյանը փորձել է «սրբագրել» Ստ. Շահումյանին, թե նա Բրեստը չարիք էր համարում, որովհետև այդ չարիքը բխում էր ուժերի հարաբերակցությունից²:

Մուստաֆա Քեմալի կենսագիրներից մեկը «Քեմալի ֆենոմենը» մենագրության մեջ³ շատ հանգամանակից և փաստարկված ներկայացրել է նրա և բուլղարական Ռուսաստանի զինակցության էվոյուցիան և այդ զինակցության դրդապատճառները, որոնց շուրջ ընդհանուր մերժեցման նպատակներ ունեին երկու պետություններն էլ հավասարապես: Նրա կարծիքով Արևմուտքի և Հայաստանի դեմ պայքարը միասնական նպատակ էր հետապնդում և պատահական չէր, ինչպես կարծիք է հայտնում Կարաբեքիրը, Քեմալին ստիպեց առաջին անգամ խոսել բուլղարների հետ տակտիկական դաշինքի անհրաժեշտության մասին: Նա (Քեմալը), իհարկե, չէր կարդացել Լենինին և նրան այդքան էլ հասկանալի չէր կոմունիստական գաղափարների էությունը, բայց հասկանում էր փոխզիջման կարևորությունը, որը ստեղծված իրադրության պայմաններում ազատ ու անկաշկանդ գործելու հնարավորության մեծ դաշտ էր ստեղծում:

1919 թ. ամռանը Քեմալին էր հանդիպել կարմիրների հայտնի հեծելազորի ղեկավար Ս. Բուդյոնին և նրան առաջարկել բուլղարների կողմից զենքի և ֆինանսական միջոցների աջակցություն, պայմանով, որ Թուրքիան (Քեմալը) ընդունի կոմունիստական իդեալները, որոնք կերջանկացնեին թուրք եղբայրներին արյունակեր բուրժազիայի դեմ պայքարում⁴: Իհարկե, Լենինն ու Տրոցկին նման բանակցությունների կարող էին ուղարկել ավելի գրագետ, գոնե ռուսերենի փայլուն իմացություն ունեցող մարդու, սակայն դա բուլղորովին կարևոր չէր: Քեմալը Մոսկվա ուղարկեց Խալիլ փաշային, որին հաջողվեց 1920 թ. գարնանը Ռուսաստանից ստանալ զենքի առաջին խմբաքանակը⁵: Իսկ 1920 թ. օգոստոսի 4-ին Ռուսաստանը համաձայնվում է Թուրքիային տրամադրել 5 միլիոն ռուբլի ոսկով, 200 հազար հրացան, 500 գնդացիր, 200 ինքնաթիռ, 1100 բեռնատար, 40 մարդատար վագոն...⁶:

Այնուամենայնիվ, Քեմալը իրեն այնքան էլ վստահ չէր զգում: Ազգային մեծ հիմնադիր ժողովում թեև Արմատական խորհրդի բուլոր անդամները Սևրի դաշնագիրը

կանյան Ար., Հոկտեմբերի բարիկադների վրա (1917-1920 թթ.), Ե., 1967: **Հարությունյան Ս.**, Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918 թ. և ինքնապաշտպանական կռիվները, Ե., 1984 թ: **Խուրշուդյան Լ.**, Խորհրդային Ռուսաստանը և Հայկական հարցը, Ե., 1977: **Ахтамаян А.**, “От Брестадо Киева”, М., 1963. **Борьян Б.**, «Армения, международная дипломатия и СССР», М-Л., 1928., ч. 1., 1929., ч. 2 և այլն:

¹ Տե՛ս **Շահումյան Ստ.**, ԵԼԺ., հ. 5, Ե., 1978. էջ 83:

² Տե՛ս **Սարգսյան Հ.**, «Բրեստից մինչև Մուդրոս», Ե., 1989, էջ 215:

³ Տե՛ս **Ушаков А.**, Феномен Ататюрка, М., 2002, см. 384:

⁴ Նույնը, էջ 160:

⁵ Նույնը, էջ 161:

⁶ Տե՛ս Документы внешней политики СССР, М., 1958, т. 2., ст. 46:

ստորագրելու համար հայտարարվեցին թուրք ազգի դավաճաններ, սակայն պատգամավորները Քեմալին քննադատում էին, որ նա ոչ թե ճառեր պետք է ասի, այլ ղեկավարի բանակը¹: Քեմալը դա շատ լավ էր հասկանում, բայց չէր շտապում դեպի բանակ: Համոզված էր՝ Լոնդոնը ամեն գնով խոչընդոտում էր Թուրքիային և Ռուսաստանին ընդհանուր սահման ունենալու խնդրի լուծմանը: Իսկ Ռուսաստանից նոր խմբաքանակ զենքի ստացումը ձգձգվում էր: Ամեն ինչ շուտով հարթվեց և քեմալաբուլձիկյան ծրագիրն արդեն գործողության մեջ դրվեց 1920 թ. սեպտեմբերի վերջին՝ հայ-թուրքական պատերազմի սկսումով:

Հայաստանի Հանրապետության և բուլձիկյան Ռուսաստանի առանց այդ էլ ոչ բարվոք հարաբերությունները չափազանց լարված բնույթ ստացան 1920 թ. սկզբին, երբ դաշնակից երկրները հունվարի 19-ին ճանաչեցին ՀՀ կառավարության անկախությունը²: Բացի այդ բուլձիկյաներին հաջողվել էր լուրջ հաջողությունների հասնել հակահեղափոխական ուժերի և նրանց աջակցող երկրների նկատմամբ: Համագործակցության երկրները զգացին, որ համեմատաբար թույլ զինված ուժերով իրենք չեն կարող փակել դեպի Անդրկովկաս շարժվող ռուսական ուժերի առաջխաղացումը: Մինչ այդ պաշտոնապես ճանաչվել էր նաև Վրաստանի ու Ադրբեջանի կառավարությունների անկախությունը: Ու թեև Հայկական հարցը շարունակվում էր քննարկվել Փարիզում, և վերջնականապես ճշտված չէին նրա սահմանները, միևնույն է, դաշնակիցները որևէ ձևով չկարողացան ազդել Ռուսաստանի վրա, և բուլձիկյան 11-րդ կարմիր բանակը անարգել մոտեցավ Անդրկովկասի սահմաններին ու 1920 թ. ապրիլին Ադրբեջանը կանավոր հռչակվեց բուլձիկյան: Բռնությամբ խորհրդային կարգեր հաստատվեցին նաև Արցախում:

Հետամուտ լինելով ամբողջ Անդրկովկասը բռնի խորհրդայնացնելու իր նպատակներին՝ բուլձիկյան Ռուսաստանի կառավարությունը նույն թվականի մայիսին Մոսկվա հրավիրեց Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների պատվիրակություններին՝ իբր սահմանային վեճերը քննարկելու համար: Հատկանշական է, որ Մոսկվայում բուլձիկյաները ճանաչեցին Վրաստանի ու Ադրբեջանի անկախությունը, իսկ Հայաստանի անկախության ճանաչման հարցը, ի թիվս այլ հարցերի, հետաձգվեց, իբր դրանք պետք է քննարկվեին երևանյան բանակցությունների ժամանակ: Մինչդեռ դա Լենինի և Քեմալի պայմանավորվածության արդյունքն էր: Հայաստանի անկախության ճանաչումը կնշանակեր գործ ունենալ միջազգային սուբյեկտի հետ, իսկ դա նրանց ծրագրերում տեղ չուներ: Այս իմաստով հետաքրքրական է հայկական պատվիրակության ղեկավար Լ. Շանթի նամակը ՀՀ կառավարությանը, որտեղ նա զգուշացնում էր բուլձիկյաների կողմից մեծ քանակությամբ գրականություն Հայաստան ուղարկելու Մոսկվայի մտադրությունների մասին: Լ. Շանթը նաև տեղյակ էր պահում, որ Քեմալի ներկայացուցիչները արդեն Մոսկվայում են և իրենց մնալը Մոսկվայում այլևս իմաստ չունի³:

Անկասկած, Հայաստանի անկախությունը չճանաչելը բուլձիկյաներն առաջին հերթին փորձում էին արդարացնել արևմտամետ կողմնորոշում ունենալու հանգամանքով: Այդ մասին Մոսկվայում Ռուսաստանի արտգործնախարար Գ. Չեչերինը հասկացրեց մեր պատվիրակության ղեկավար Լ. Շանթին: Սա հարցի մի կողմն է: Իրա-

¹ Տե՛ս **Ушаков А.**, Феномен Атаюрка, М., 2002, с. 179:

² Տե՛ս ՀԱԱ., ֆ. Պ-43, ց. 1, գ. 124, ք. 19:

³ Տե՛ս ՀԱԱ., ֆ. պ-200, ց. 1, գ. 23, ք. 325:

կանում բուլչեհիկների գխավոր նպատակը Արցախը, Սյունիքը, Նախիջևանը և Շարուր-Ղարալագյազը բռնազավթման ենթարկելն էր, որը կհեշտացներ քեմալական թուրքիայի հետ միասնական սահմանի ստեղծումը: Իսկ Հայաստանը, նրա հետագա ճակատագիրը կամ պետական կառուցվածքը նրանց բացարձակապես չէր հետաքրքրում: Խնդիրը պարզ էր. որքան հնարավոր է բռնությունների, ահ ու սարսափի պայմաններ ստեղծել, հնարավորինս արագ խորհրդայնացնել Հայաստանի հարավային երկրամասերը: 1920 թ. հուլիսի 4-ին թուրք-թաթարական և կարմիր հրոսակները մտան Ջանգեզուր և հաջորդ օրը գրավեցին Գորիսը: Քեմալականների հետ սահմանային դաշինքը օրակարգի հարց էր:

Օգոստոսի 24-ին կնքված թուրք-բուլչեհիկյան համաձայնագիրը ընդամենը առաջին քայլն էր այն մեծ նախագծի, որը դարձավ ռուս-թուրքական բարեկամության պայմանագիր (1921 թ. մարտի 16)¹ մեզ համար աղետալի բոլոր հետևանքներով:

Ընդամենը մի քանի ամիսների ընթացքում բուլչեհիկները երկրամասը վերածեցին կատարյալ դժոխքի: Արխիվային փաստաթղթերը վկայում են, որ բուլչեհիկները վայրագությունների մասնակից էին դարձնում ցարական կառավարության կողմից դատապարտված և ազատ արձակված թուրք հանցագործներին, որոնք անարգել մուտք էին գործում հայկական գյուղերը, սպանում մարդկանց: Նրանք հրկիզել են ավելի քան 30 գյուղ, անհետացել են տասնյակ պատանիներ ու երիտասարդներ¹: Դաշնակցական գործիչների անվան տակ կատարվում էին զանգվածային ձերբակալություններ. հրամայված էր չխնայել 1-4 տարեկան երեխաներին²: Պարզապես ապշեցուցիչ էր, որ կարմիրների հետ Բաքվից երկրամաս ժամանած հայ բուլչեհիկները որևէ միջոց չէին ձեռնարկում ինչ-որ ձևով բռնությունները կանխելու համար: Ընդհակառակը «հայ կոմունիստները եռանդ չէին խնայում իրենց կործանարար գործողությունների մեջ, վայրագություններով մրցում էին թուրք հայակերների ու զազազած ռուսների հետ»³:

Այստեղ հարկ է մեջ բերել հայ զինվորի դիմումը կարմիր բանակի զինվորներին, որը թռուցիկի տեսքով տարածվել է Ջանգեզուրում և Ղարաբաղում: Այնտեղ ասված է հետևյալը. ...քեզ կանգնեցրել են Ռուսաստանի դարավոր թշնամի թաթարների ու տաճիկների շարքում, որոնք տակավին շարունակում են մորթել մեր քույրերին ու երեխաներին: Նրանք քեզ ընկեր լինել չեն կարող, ես դրան չեմ հավատում: Հիշու՞մ ես, 1918-ին նրանք ամբողջ խմբերով Շամխորի, Շահթախտի մոտ զնդակահարում էին քո ռուս ընկերներին, դիակներով էին լցվում Գանձակի հորերը: Քեզ խաբել են: Ռուսաստանին պետք չի ո՛չ Ջանգեզուրը, ո՛չ Նախիջևանը և ո՛չ էլ Ղարաբաղը: Դա թուրքերին է պետք, արյամբ նվաճելու դրանք: Քեզնից մենք օգնություն ենք ուզում, ոչ մահ: Մի՛ թափիր հայի արյուն, որն ինչպես գիտես չի վաճառում իր ազատությունը և հայրենիքի անկախությունը⁴:

Ահա անօրինակ այս արարքներով բուլչեհիկները հարկադրեցին ՀՀ կառավարությանը, որ նույն օրը, երբ կնքվեց Սևրի դաշնագիրը, օգոստոսի 10-ին թիֆլիսում ստորագրվի հաշտության համաձայնագիր՝ «վիճելի» ճանաչելով Սյունիքը, Ղարաբաղը, Նախիջևանը, որոնք ժամանակավորապես մնում են բուլչեհիկների հսկողու-

¹ ՏԵՍ ՀԱԱ., ֆ. պ-200, ց. 1, գ. 621, թ. 28:

² ՏԵՍ նույն տեղը:

³ ՏԵՍ նույն տեղը:

⁴ ՏԵՍ «Աշխատավոր», № 125, 8.09.1920 թ.:

թյան տակ¹: Այս որոշումը ոչ այլ ինչ էր, քան հայկական երկրամասերի հանձնում բուլշևիկյան Ադրբեջանին:

«Վիճելի» տարածքներ մուտք գործած թուրք-բուլշևիկյան ստահակների կողմից տեղի հայ ազգաբնակչության նկատմամբ կատարված վայրագությունների ու ռճրագործությունների ամբողջական պատկերը հետխորհրդային պատմագրության մեջ առաջին անգամ ներկայացվել է Ա. Յ. Սիմոնյանի «Ջանգեզուրի գոյամարտը 1920-21 թթ.» մենագրության մեջ²: Փաստական հարուստ նյութի հիման վրա ստեղծված այս արժեքավոր ուսումնասիրությունը ակնառու վկայությունն է այն բանի, որ բուլշևիկներն ու թուրք թաթարները գործում էին միասնական ծրագրով և հետապնդում միասնական նպատակ՝ չթաքցնելով, որ դաշնակիցների ճանապարհը փակելու համար, իբր հրատապ ու անխուսափելի է դառնում Ղարաբաղի, Ջանգեզուրի և Նախիջևանի գրավումը³: Դրանով է բացատրվում այն փաստը, որ երկրամասում կատարվող ռճրագործությունների վերաբերյալ ՀՀ կառավարության պաշտոնական հարցադրումներին ՌՄՖՍՀ արտգործնախարարությունը միշտ էլ տվել է խուսափողական, անորոշ պատասխաններ: Այդպիսի անորոշ բովանդակություն ուներ նաև օգոստոսի 2-ին Հայոց պառլամենտի երկու անդամների գնդակահարության մասին արտգործնախարարության պատասխանը, թե իբր «հանձնարարված է» Կովկասյան բուլշևիկների ղեկավարությանը ուսումնասիրել պաշտոնական անձանց զանգվածային գնդակահարությունները⁴: Ավելին, վաղօրոք Ռուսաստանի արտգործնախարարը ՀՀ վարչապետին պատասխանել էր, որ պառլամենտի անդամների գնդակահարության մասին որևէ տեղեկություն չունի⁵:

Այսպիսով, հայ խորհրդային պատմագրությունից դուրս են մնացել առանցքային նշանակության մի շարք հարցեր, որոնց հետևանքով չափազանց դժվար է ամբողջական և իրական պատկերացում ունենալ մեր պատմության 1918-1920 թթ. իրադարձությունների մասին:

1. Մասնավորապես ամբողջական և ճիշտ է ներկայացված քննալականների ռճրագործ գործողությունների ամբողջ պատկերը, սակայն գրեթե ոչինչ չի ասվում բուլշևիկների հակահայ քաղաքականության մասին: Մինչդեռ փաստերի պակաս գրեթե չկա:

2. Սևրի դաշնագիրը թաղվեց, անկասկած, Թուրքիայի մեղքով: Այս հարցում, սակայն, բուլշևիկյան Ռուսաստանը նույնպես ունեցել է իր դերակատարությունը: Լենինը երբեք չէր կարող հանդուրժել, որ իր և եղբայր Թուրքիայի միջև գոյություն ունենար անկախ Հայաստան, այն էլ արևմուտքի ազդեցության տակ⁶: Հատկանշական է 1920 թ. հոկտեմբերին Թալեաթի նամակը Քենալին: Ռուսները, գրում է նա, ամեն ինչով կարող են օգնել Հայաստանին, բայց երբեք չեն խանգարի մեր առաջխաղացմանը դեպի Հայաստան:

3. Կարծում ենք սխալ է այն տեսակետը, թե բուլշևիկյան կարգերը եթե ավելի շուտ՝ 1917-18 թթ., հաստատվեին Հայաստանում, ապա տարածքային կորուստները քիչ կլինեին: Եթե Թուրքիայի մասնատումը Առաջին աշխարհամարտից հետո

¹ ՀԱԱ., ֆ. պ-200, ց. 1, գ. 607, թ. 20:

² Տե՛ս **Սիմոնյան Ա.**, Ջանգեզուրի գոյամարտը 1920-21 թթ., Ե., 2002, էջ 669:

³ Տե՛ս նույնը, էջ 152:

⁴ ՀԱԱ., ֆ. պ-200, ց. 1, գ. 60, թ. 3:

⁵ Տե՛ս նույնը, թ. 29:

⁶ Տե՛ս **Ушаков А.**, Феномен Атагюрка, М., 2002, с. 198:

կանխորոշված էր, և թուրքական դիվանագիտությունը կարողացավ խուսափել այդ վտանգից, ապա Հայաստանի մասնատումը նույնպես կանխորոշված էր Թուրքիայի և բուլղարիկյան Ռուսաստանի պլաններում: ՀՀ դիվանագիտությունը պարզապես չկարողացավ դիմակայել մարտահրավերներին:

4. Հայ բուլղարիկների ազգադավ գործողությունը, որ ի վերջո հանգեց ՀՀ անկախության կորստին, նույնպես վերահիմաստավորելու և ճշմարիտ գնահատական տալու անհրաժեշտություն ունի:

Федик Казарян, О вопросе военного сотрудничества большевистской России с кемальской Турцией и их отношение к Армении. - *Â ñààùà ì ðàãñààèèáí ù Õàèòù, êí òí ðùà óóààðæäàðò ì ðè-
+èí ù ñîðçà òòøåâèñòñêîé Òîññèé è êåìàëñêîé Òóðöèé, èð âññàðæèòñåííå è ðàííè óáèèèá
Àðìèéèè è 1918-20-èò àíààð. Â ÷àñòíîñòè ðàññìîòñåííå âîðñóòè àíòèàñìéàíñêîé òîëèòèêè
òòøåâèñòñêèõ â ýòîò òåðèîä êîòîñåííå ìåéóò êàñòèàëñêîå çíà÷åíèå, ñóòñòúòñåííå â ñóâåòñêîé
àñìéàíñêîé èñòîñèîãñàíñèé.*

*Fedik Ghazaryan, About the question of military cooperation of the Bolshevik Russia and Kema-
list Turkey and their relation to Armenia.* The article contains facts, which confirm the reasons of the
union, their hostile behavior to the Republic Armenia in the 1918-20. Particularly the article deals with
problems of antiarmenian policy of Bolsheviks in this period, which are of core importance but are mis-
sing in the soviet Armenian historiography.

